

O'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lim
vazirligi

Namangan Davlat Universiteti

Tabiiy fanlar va geografiya fakulteti

Geografiya yo'nalishi 3-bosqich talabisi

Toshpo'latova Nilufarning

O'zbekiston tabiiy geografiyasi
Fanidan

“**SURXONDARYO OKRUGI**”

mavzusidagi tayyorlagan

REFERATI

Namangan 2011

Mavzu: SURXONDARYO TABIIY GEOGRAFIK OKURUGI

KIRISH

1. Surxondaryo okrugining geografik o'rni va tog' tizmalari.
 2. Surxondaryo okrugining iqlimi va ichki suvlari
 3. Surxondaryo okrugining tuproqlari, o'simligi va hayvonot dunyosi
 4. Surxondaryo okrugining tabiiy geografik rayonlari va landshaftlari
- ### **XULOSA**

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Surxondaryo okrugini aslida Turon provintsiyasining Janubiy Tojikiston okrugining bir qismi bo'lib, respublikamizning eng janubida joylashgan. Okrug chegarasi shimolda juda katta antiklinoriy hisoblanmish Hisor tizmasining markaziy baland o'q qismidan o'tadi. SHarqdan okrugni Bobotog', g'arbdan Boysun va Ko'hitang tog' tizmalari o'rab turadi, janubdagi chegarasi esa O'zbekistonning Afg'oniston bilan Amudaryo orqali o'tgan davlat chegarasiga to'g'ri keladi. Okrug hududi janubga ochiq va shimoli-g'arb, shimol hamda sharq tomondan tog'lar bilan o'ralgan. Okrug hududi shimoldan janubga tomon pasayib boradi, uning tekislik qismi sinklinal botiqdan iborat bo'lib, neogen va atropogen davrlarining qalin allyuvial va prolyuvial yotqiziqlari bilan to'lgan. Botiq neotektonik jarayonlar natijasida cho'kib bormoqda.

Amudaryo, Surxondaryo va SHerobod daryosining qayirlari antropogen davrining gil, qumoq, qum va shag'allaridan tashkil topgan bo'lib, ularning ustini ancha qalin qumoq, lyossimon jinslar qoplab olgan.

Okrugda balandligi 270-550 m keladigan, parchalangan, jarlarga boy tog' oldi qiya tekisliklari hamda marzalar mavjud. Okrugning janubiy qismida qumliklar (Kattaqum va boshqalari), taqir, sho'rxoklar, Amudaryo sohilida botqoq bosgan yerlar uchraydi. Okrugning o'rta qismidan Surxondaryo oqib o'tib qayir va terrasalar hosil qilgan. Okrugning shimoliy qismini o'rab turgan Hisor tizmasining balandligi 4000 m gacha boradi. Uning okrug hududidagi janubiy yonbag'irlari tor va chuqur vodiylar bilan parchalangan. Hisor tizmasidan janubi-g'arb va janubga qarab CHaqchar, Boysun, Ko'hitang kabi tizmalar tarqalib ketgan. Boysun tog'lari

suvayirg'ich qismining o'rtacha balandligi 2500-3000 m, ayrim cho'qqilarining balandligi esa 3160 m dan 3920 m gacha boradi. Ko'hitang tog'larining eng baland nuqtasi – Ayribobo tog'ining balandligi 3137 m. Bu tizma tog'lar ohaktosh, konglomerat, slanets, qumtosh, qisman otqindi jinslardan tashkil topgan. Boysun tizma tog'idan sharqda parallel cho'zilgan qator tizmalar bor. Ularni Boysun, Ko'hitangtog' tizmalaridan Boysun, Kofrun, Sayrob botiqlari ajratib turadi.

Bobotog' tizmasi okrug sharqida shimoldan janubga Amudaryogacha cho'zilib tushgan bo'lib, Kofirnihon daryosi havzasi bilan Surxondaryo havzasini bir-biridan ajratib turadi.

Surxondaryo okrugi foydali qazilmalarga boy. SHarg'unsoydan toshko'mir, Kokaydi, Lalmikor, Uchqizil, Xovdog'dan neft, tabiiy gaz qazib olinmoqda. Okrugda nodir va qimmatbaho metallar, har xil tuzlar, binokorlik materiallari ham bor. Okrugning O'zbekiston janubida subtropik kengliklarida joylashganligi, orografik xususiyatlari uning tabiati xususiyatlari shakllanishida muhim omil hisoblanadi. Surxondaryo okrugida Turon provintsiyasining tog'–tog' oldi kichik provintsiyasiga xos xususiyatlar mujassamlashgan bo'lsa ham u qo'shni okruglardan tabiatining o'ziga xos tomonlari bilan ajralib turadi.

Okrugning janubiy kengliklarda joylashganligi hamda baland tog'larning shimoldan keladigan sovuq havo massalarining okrugga o'tishiga to'sqinlik qilishi sababli qishining ancha yumshoqligi bilan ajarlib turadi. Okrugning katta qismida yanvar oyining o'rtacha harorati musbat, tekisliklarida, tog' oldi qiyaliklarida O'zbekistondagi uchun eng yuqori ko'rsatkich $+2,5^{\circ}$, $+2,8^{\circ}$, SHerobodda hattoki $+3,4^{\circ}$ kuzatiladi (tog'larda 3000 m balandlikda -6°). Lekin ayrim yillar yanvarda mutlaq past harorat -20° , -24° gacha pasayadi. Ko'p yillik kuzatuvlar okrugning tekislik va tog' oldi qismida haqiqiy qish bo'lmasligini ko'rsatadi. Vegetatsiya davom etishi mumkin bo'lgan qishlar 90-100 % gacha boradi. SHuning uchun yilning sovuq davridagi manfiy haroratlar yig'indisi juda kam bo'lib, $-15-30^{\circ}$ dan ortmaydi. Yoz okrugda quruq va jazirama issiq keladi. Iyulning o'rtacha harorati $+29^{\circ}$, $+32^{\circ}$ S (Termizda $31^{\circ},6$, SHerobodda $32^{\circ},1$), eng yuqori harorat $+42^{\circ}$, $+48$ daraja bo'ladi. Termiz shahrida harorat $+49,5^{\circ}$ gacha ko'tarilgani kuzatilgan (1914

yil 21 iyulda). Harorati $+5^0$ dan yuqori bo'lgan kunlar soni bir yilda 290-320 ga yetadi. Vegetatsiya davridagi haroratlar yig'indisi $5100-6000^0$ ga teng.

Okrug tog'lar orasidagi berk botiqda joylashganligidan yog'in kam (133-700 mm va undan ko'p). Yog'in miqdori rel'efning tuzilishiga bog'liq bo'lib, janubi-g'arbdan (tekislikdan) shimoli-sharqqa (tog'larga) tomon ortib boradi. Masalan, Termizda yillik yog'in miqdori 133 mm ga, SHerobodda 154 mm ga, SHo'rchida 228 mm ga, Zarcho'l qishlog'ida 495 mm ga, Boysunda 445 mm ga, SHarg'unda 625 mm ga teng. Yog'inning ko'p qismi (88 %) bahor va qishda yog'adi, yozda esa juda kam tushadi. Bir yilda qorli kunlar o'rta hisobda Termiz va SHerobodda 15 kun, Denovda 23, Boysunda 45 kun bo'ladi. Ba'zi yillar qishda qor butunday yog'maydi. Ammo tog'larga qor qalin tushadi va uzoq vaqt erimay turadi.

Okrugda yozda g'arbiy, janubi-g'arbiy, qishda esa shimoli-sharqiy shamollar ko'p esadi. SHamollarning o'rtacha tezligi 2,6 m/sek, lekin ba'zan 15 m/sek gacha boradi. Afg'on shamoli janubi-g'arbiy quruq, chang-to'zonli shamol bo'lib, okrug janubida 10-15 kungacha davom etishi mumkin. Bu shamol ko'proq bahorda esadi, tezligi sekundiga 15 m ga yetadi va undan ham ortadi. Qishloq xo'jaligiga katta zarar yetkazadi. Okrug uchun yilning iliq davrida esadigan issiq va quruq garmsel shamoli ham xosdir. U esganda havo harorati ko'tariladi, namligi kamayadi. Natijada o'simliklarga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Surxondaryo okrugida oqar suvlar ko'p. Uning yer osti suvlari resurslari qo'shni O'rta Zarafshon va Qashqadaryo okruglaridagidan ancha ko'p. Surxondaryo va SHerobodaryo okrugning eng yirik daryolaridir. Bu ikki daryo havzasining maydoni 8406 km^2 , umumiy suv resurslari $153 \text{ m}^3/\text{sek}$, oqim moduli bir kvadrat kilometrda o'rtacha $18,2 \text{ l/sek}$ ni tashkil etadi. Hisor tog'larining janubiy yonbag'irlaridan boshlanadigan sersuv To'polondaryo va Qoratog'daryoning qo'shilishidan Surxondaryo hosil bo'ladi va u Amudaryoga kelib quyiladi. O'sha ikki daryo qo'shilish yeridan Amudaryogacha Surxondaryoning uzunligi 169 km bo'lib, yillik suv sarfi $3,78 \text{ mlrd m}^3$ ga teng. Surxondaryo qor va yomg'ir suvlaridan to'yingani uchun suvining 58 % i mart-

iyun oylarida, 25,7 % i iyul-sentyabr, 18,3 % i oktyabr-fevral oylarida oqib o'tadi.

To'polondaryo Qoratog'daryoga nisbatan sersuv. Uning o'rtacha yillik suv sarfi $52 \text{ m}^3/\text{sekund}$ bo'lsa, Qoradaryoniki $23 \text{ m}^3/\text{sekundga}$ teng. Surxondaryoga bu ikki daryo qo'shilgan yerdan to Amudaryogacha 60 yaqin soy va Sangardan va Xo'jaikon kabi irmoqlar qo'shiladi. Okrugning yirik daryolaridan yana biri bu SHeroboddaryodir. U Ko'hitang va CHo'lbayir tog'larining yonbag'irlaridan, Hisor tog'larining janubi-g'arbiy tarmoqlaridan boshlanadi, u qor, yomg'ir, buloq suvlaridan to'yinadi. Yuqori Machay qishlog'igacha Machaydaryo deb ataladi. Undan o'tgandan so'ng SHeroboddaryo nomini oladi. Daryo Darbant qishlog'idan o'tgach, asta-sekin kengaya boradi va quyi oqimida g'oyat keng quruq delta hosil qilib tugaydi. SHeroboddaryo bu yerda ko'p tarmoqlarga bo'linib ketadi. Uning tarmoqlaridan biri bo'lgan Qorasuv ba'zan suv ko'payganda Amudaryogacha yetib keladi.

SHeroboddaryoning Machaydaryo bilan birga umumiy uzunligi 186 km, o'rtacha ko'p yillik suv sarfi tog'dan oqib chiqqach $7,5 \text{ m}^3/\text{sek}$ ga teng. Bobotog'ning Surxondaryoga qaragan yonbag'rida doimiy oqar suvlar yo'q.

Okrug daryolarining bahorgi toshqin suvlarini to'plab qolish maqsadida Surxondaryoda Janubiy Surxon (suv sig'imi 800 mln m^3), Uchqizil (1960 yil suv sig'imi 165 mln m^3) suv omborlari qurilgan. Suv tanqisligiga barham berish maqsadida Amu-Zang mashina kanali bunyod etilgan. U Uchqizil suv omboriga suv beradi. Janubiy Surxon suv omboridan SHeroboddaryoga 100 km li SHerobod mashina kanali chiqarilgan. Bu suv ombori Surxon-SHerobod cho'lida qariyb 130 ming ga qo'riq yerni sug'orib, 50 ming ga dan ortiq obikor yerning suv ta'minotini yaxshilaydi.

Okrug gidgeologik jihatdan SHerobod-Surxondaryo artezian havzasiga kirib, yer osti suvlariga juda boy. Yer osti suvlarining ishlatish miqdori sekundiga $33,9 \text{ m}^3$ ni tashkil etadi. Yer osti suvlari bo'r, paleogen, neogen va antropogen davrlar yotqiziqlari orasida joylashgan. Lekin katta yer osti suv zahiralarini neogen jinslari orasida uchraydi, u 140-150 m chuqurlikdan chiqib, suv minerallashgan va

issiq. Xalq xo'jaligida faqat atropogen jinslari orasidagi uchraydigan kam minerallashgan, chuchuk va harorati past bo'lgan suvlardan foydalanish mumkin.

Okrugning tuproqlari iqlim va rel'ef sharoitiga bog'liq ravishda turli joylarda turlichadir. Tekisliklarda och tusli bo'z to'proqlar tarqalgan, ulardagi chirindi miqdori 1-1,5 % atrofida. 500-600 m gacha balandliklar oddiy bo'z tuproqlar bilan qoplangan. Bular och bo'z tuproqlarga nisbatan chirindiga boyroq, ularda chirindi miqdori 1,5-2,5 % atrofida bo'ladi. Okrugning grunt suvi yer betiga yaqin bo'lgan janubi-g'arbiy qismida sho'rlangan tuproqlar, gil jinslardan iborat bo'lgan yerlarda esa taqir tuproqlar uchraydi. Okrugning janubiy qismidagi qum massivlarida cho'l qo'ng'ir tuproqlar uchraydi. Surxondaryo va Amudaryo qayirlarida esa allyuvial o'tloq, o'tloq-botqoq tuproqlar tarqalgan. Vohalardagi bo'z tuproqlar tabiiy xususiyatlarini yo'qotib sug'oriladigan madaniy voha tuproqlariga aylangan.

O'simliklar okrugda janubidan shimoliga va tekislikdan tog'larga tomon o'zgarib boradi. Okrugning eng issiq va eng quruq yerlarida shuvoq, efemerlardan rang, ilq, qo'ng'irbosh, no'xatak va issiqqa moslashgan boshqa o'simliklar o'sadi. Qumliklarda qandim, oq saksovul, cherkez, taroqbosh, yaltirbosh, daryo vodiylarida to'qaylarda yulg'un, jiyda, turong'il, terak, qamish, savag'ich keng tarqalgan.

Okrugda adir va tog' o'tloqlari ko'p. Adirlarda asosan efemer o'simliklar va shuvoq, kovrak, qo'ziquloq o'tlari o'sadi. Undan balandroqda (1200 m dan 4000 m gacha) Sangardak To'polondaryo va boshqa daryolarning havzalarida daraxtzor, butazorlar ham keng tarqalgan. Bu yerlarda archa, zarang, xandon pista, yong'oq, zirk va boshqa daraxtlar o'sadi. Daraxtzorlardan yuqoriroqda tog' o'tloqlari keng maydonlarni egallab yotadi. Okrug quruq subtropik iqlimli o'lka bo'lganligi uchun unda anor, anjir, xurmo, shakarqamish, tsitruslar va boshqa issiqsevar mevali daraxt va ekinlar yetishtiriladi. Denovdagi subtropik botinika bog'ida issiq mamlakatlarda o'sadigan mevalar, daraxtlar ko'paytirilmoqda.

Hayvonlardan okrugda bo'ri, tulki, jayron, kalamush, qo'shoyoq, yumronqoziq kabi hayvonlar bilan birga Hindiston maynasi, qaldirg'och,

ko'rshapalak kabi subtropik mintaqaga xos bo'lgan turlar uchraydi. Ilonlar ko'p. To'qaylarda bug'u, to'qay mushugi, qirg'ovul, Buxoro bug'usi (xongul) yovvoyi cho'chqa, chiyabo'ri, to'lki, g'oz, o'rdak uchraydi. Surxondaryo qo'riqxonasi tarkibidagi Ko'hitang buyurtmasida tog' landshafti hamda morxo'r, Buxoro tog' qo'yi, burgut himoya ostiga olingan. SHuningdek, bu yerda Zaravutkamar arxeologik yodgorligi ham joylashgan.

Surxondaryo okrugining eng muhim tabiiy resurslari uning qazilma boyliklari, suvlari, issiq iqlimi va unumdor tuproqlaridir .

Okrugda balandlik mintaqalarining Turkistonning janubidagi hududlari uchun xos bo'lgan hamma xillari uchraydi. Okrugning janubida cho'l-ekstraarid mintaqasida joylashgan. U biroz balandlikda arid-adir mintaqasi bilan almashinadi. Adirlar okrugda 500 m dan 1200-1300 m gacha bo'lgan tog' oldi hududlarini o'z ichiga oladi. 1300 m dan 3000 m gacha balandlikda gumid yoki tog' mintaqasi, undan balandda subnival yoki baland tog' mintaqasi – yaylov joylashgan.

Surxondaryo okrugi hududida ham ekologik xavf keltirib chiqarayotgan omillar mavjud. Bular suvning ifloslanishi, tuproqlarning sho'rlanishi, tobora ko'payib borayotgan sanoat chiqindilarining inson salomatligiga hamda atrof-muhit musaffoligiga salbiy ta'siri, cho'llashishning kuchayishi, havosining ifloslanishining ortib borishi va boshqalar. Okrugning vodiylar qismida ekologik xavfning kelib chiqishida qo'shni Tojikistonning Tursunzoda shahrida joylashgan alyuminiy zavodining ta'siri katta bo'lmoqda. Mazkur korxonaning ishlab chiqarish chiqindilari Surxondaryo viloyatining Tojikistonga chegara tumanlarida (Sariosiyo, SHo'rchi) ekologik tanglikning kuchayishiga sabab bo'lmoqda. Ko'rilgan chora-tadbirlarga qaramasdan bu hududda aholi orasida bo'qoq, kamqonlik, suyak, tish va milk xastaliklarining kamaymayotganligi, o'simlik va hayvonot dunyosiga ham salbiy ta'sir etayotganligi kuzatilmoqda.

Surxondaryo okrugida uning reliefi va balandlik mintaqalarining iqlimiy, gidrologik sharoiti va tuproq-o'simlik qoplamidagi tafovutlar asosida quyidagi 3ta tabiiy geografik rayonlar ajratiladi. Bular Quyi Surxon, O'rta Surxon va Yuqori Surxon rayonlari.

Quyi Surxon tabiiy geografik rayoni Amudaryo vodiysini, Surxondaryo vodiysining quyi qismini (Yangiqishloqdan quyida joylashgan) va SHeroboddaryo yoyilmasining 300-450 m mutlaq balandlikdagi qismini o'z ichiga oladi. Rayon okrugda termik resurslarga boyligi (vegetatsiya davridagi harorat yig'indisi $5750 - 5950^0$ ga teng), yillik yog'in miqdorining kamligi (130-150 mm), kuzining quruqligi, yozining quruq va jazirama issiqligi (iyulda havoning o'rtacha harorati $+31,5^0$, $+32^0$), qishining yumshoq va iliqqligi (yanvarning o'rtacha harorati $+3$, $+3,5^0$), «afg'on» shamolining ko'p va kuchli esishi, vegetatsiyali qishning ko'pligi (90-100 %), taqirli va qumli tuproqlarning keng tarqalganligi bilan ajralib turadi. Rayonda geologik, geomorfologik, tuproq-grunt sharoitining xilma-xilligidan kelib chiqib, 5 ta landashft xili ajratilgan.

O'rta Surxon tabiiy geografik rayoni Surxondaryo vodiysining o'rta qismini va unga sharq tomondan tutashgan Bobotog' va g'arb tomondan tutashgan Sasitog' va Ko'hitangtog' yonbag'irlarini o'z ichiga oladi. Surxondaryo vodiysidagi och tusli bo'z tuproqlari tarqalgan yerlar rayonning eng past qismi hisoblanadi. Bu yerda mutlaq balandlik 390-400 m. Bobotog' yonbag'rida rayon chegarasi 700-800 m mutlaq balandlikdan, Kuhitangtog'da esa 3000 m gacha bo'lgan yonbag'irlardan o'tadi. Rayonda iqlim ko'rsatkichlari Quyi Surxon rayonidagidan pastroq. Masalan, yanvarning o'rtacha harorati $+1^0$, $+2^0$ ni, vegetatsiyali qishlar 70-80 % ni, vegetatsiya davridagi haroratlar yig'indisi $4750^0 - 5100^0$ ni, iyul oyining o'rtacha harorati $+28$ $+29^0$ ni, eng yuqori harorat vodiyning past qismida $+46^0$ ni, tog'li hududlarida esa $+40^0$ ni tashkil etadi. Lekin yillik yog'in miqdori Quyi Surxon rayonidagiga nisbatan ko'proq bo'lib, 230 mm dan 450 mm gacha boradi. Rayon hududining har xil mutlaq balandlikda joylashganligi sababli tabiiy sharoitida anchagina xilma-xillik kuzatiladi. Rayondagi har bir balandlik mintaqasiga o'ziga xos landshaft xillari to'g'ri keladi. Rayonda 9 ta landashft xili ajratilgan.

Yuqori Surxon tabiiy geografik rayoni okrugning shimoliy baland qismini egallaydi. Unga Hisor tog'ining janubiy yonbag'irlari, Boysun tog'ining janubi-sharqiy va Bobotog'ning g'arbiy va shimoli-g'arbiy yonbag'irlari kiradi.

Rayonning eng past qismi mutlaq balandligi 400 m, eng baland yeri 4700 m mutlaq balandlikka ega. Hisor tog'larining janubiy yonbag'irlari O'zbekistonda eng ko'p yog'in-sochin tushadigan hududlardan hisoblanadi. Rayon okrugda iyul oyi o'rtacha havo haroratining pastligi ($+27,5^0$, $+28,5^0$), termik resurslarning biroz kamligi bilan ajralib turadi. Rayonda 8 ta landshaft xili ajratilgan. Bu yerda ham har bir balandlik mintaqasiga o'ziga xos landshaft xillari to'g'ri keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T. O'zbekiston. 1997.
2. Baratov P. O'zbekistondaryolari va ularning xo'jalikdagi ahamiyati. T. 1967.
3. Baratov P. Tabiatni muhofaza qilish. «O'qituvchi» nashri. T. 1991.
4. Baratov P. Sultanov Yu. Tabiiy geografiyasidan laboratoriya mashg'ulotlari. T. 1984.
5. Baratov P. O'zbekiston tabiiy geografiyasi. T. 1996.
6. Baratov P., M.Mamatqulov, A.Rafiqov. O'zbekiston tabiiy geografiyasi. T.2002.
7. Balashova E.N. i dr. Klimaticheskie opisanie respublik Sredney Azii. Gidrometeoizdat. M. 1960.
8. Bogdanov O.P. Животные Узбекистана. T. 1978.
9. Buro'gin V.A., Marininkovskaya M.I. O'zbekistonda tabiatni muhofaza qilish. T. 1980.
10. Gvozdet'skiy N.A. Sredneaziatskaya gornaya strana. V.kn. Fiziko-geograficheskoe rayonirovanie 1968.
11. Genusov A.Z. i dr. Pochvenno – klimaticheskoe rayonirovanie Sredney Azii. T. 1965.
12. **<http://www.tsue.uz>**.
13. **<http://www.press-review.uz>**.
14. **www.uznature.uz,**
15. **<http://eclinic.freene.uz>,**
16. **<http://www.grida.no>**.